

УДК 811.162.1 : 81'342.6 : 81'354:81–112/115

DOI: <https://doi.org/10.18524/2413-0613.2018.22.145390>

Т. О. Черниш,

доктор філологічних наук, професор кафедри слов'янської філології

Інституту філології КНУ імені Тараса Шевченка,

бульв. Т. Шевченка 14, м. Київ, 01601, Україна,

тел. : +38 (044) 239-33-73,

slavicstudies.kyiv@gmail.com

ЗНАЧЕННЯ „АКЦЕНТОЛОГІЧНОГО КОМЕНТАРЯ ДО ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ” Л. А. БУЛАХОВСЬКОГО ДЛЯ ВИШІВСЬКОЇ ЛІНГВОПОЛОНІСТИКИ

У статті розкриваються можливості використання монографії Л. А. Булаховського „Акцентологический комментарий к польскому языку” на різних етапах вивчення польської мови у вищих навчальних закладах у зв'язку зі значенням відомостей з історичної та компаративної мовознавчої славістики для активізації лінгводидактичного процесу.

Ключові слова: історія польської мови, Л. А. Булаховський, наголошення, орфографія, чергування, звуження, інтонація, лінгвославістика, порівняльно-історичний метод.

Яке місце займає лінгвополоністика у спадщині Л. А. Булаховського? В опублікованому науковому доробку вченого чи не єдиною працею, спеціально присвяченою питанням польської мови, є монографія „Акцентологічний коментар до польської мови”, що вийшла російською мовою у видавництві Київського університету 1950 р. Але, озиряючи доробок ученого, не можна не помітити, що його розвідки рясніють згадками про численні різноманітні факти з історії польської мови, її фонетики, словозміни, синтаксису, лексики, семантики, див., приміром, такі його фундаментальні студії, як „Назви птахів у слов'янських мовах”, „Нариси з загального мовознавства”, „Нариси з порівняльно-історичного методу у мовознавстві. Граматична аналогія і споріднені явища”, „Деетимологізація в російській мові” тощо. Факти і свідчення польської мови, як і інших слов'янських, у працях Булаховського виступають у двох тісно взаємопов'язаних планах: як окремий і самодостатній об'єкт лінгвістичного дослідження і водночас як елемент аргументації, зіставлення, порівняння, як матеріал для подальшої інтерпретації, узагальнень і висновків, причому і тоді, де, як це і має місце в „Коментарі...”, позірно йдеться лише про одну окремо взятую мову. І це невипадково, адже Леонід Арсенійович, учений, навіть за часів марризму непохитно відданий ідеалам і засадам справді наукового, вільного від ідеологічних обмежень і заборон лінгвістичного пошуку, упродовж усього свого творчого життя був гарячим

поборником порівняльно-історичного методу у мовознавстві і лінгвістичної компаративістики як філологічної дисципліни [2, с. 72–83].

Як відомо, слов'янська акцентологія (яку, поряд із етимологією, можна, напевно, вважати однією з найскладніших галузей лінгвославістики) посідала особливе місце серед широких мовознавчих інтересів Булаховського. Його перу належать акцентологічні коментарі майже до всіх слов'янських мов; на жаль, нездійсненим лишився його замір створення синтетичної праці „Вступ до слов'янської акцентології”. За умов ідеологічних утисків і переслідувань розробка лінгвістом саме цієї проблематики була, серед іншого, ще й свідченням його наукової, інтелектуальної мужності: за оцінкою В. В. Колесова, те, що Булаховський зумів донести до нових поколінь ледь тліючий факел класичної акцентології, стало його справжнім науковим подвигом.

У передмові до „Акцентологічного коментаря до польської мови” Булаховський зазначав, що він є розрахованим на „читачів з університетською підготовкою з польської та взагалі інших слов'янських мов... лекторів курсів з історії західнослов'янських мов, а також може використовуватися для читання університетського нормативного курсу польської літературної мови” [1, с. 3]. І справді, як представник порівняльно-історичного мовознавства і водночас як майстер-педагог Леонід Арсенійович не мислив підготовки філологічних кадрів, зокрема славістів, без ґрунтового оволодіння ними дослідницькими методиками в галузі слов'янської лінгвокомпаративістики, знанням історичного підґрунтя сучасних слов'янських мов. Пригадаємо, що ще у 1927 році у Харкові вийшла друком його праця „Вступ до порівняльної граматики слов'янських мов. Фонетика праслов'янської мови”. Цей мовознавчий курс він, надаючи особливу увагу викладанню саме цієї дисципліни, читав студентам-філологам поряд із лекціями із загального мовознавства. Провідний славіст, Булаховський прагнув виховати і у своїх слухачів тонку чутливість до спільного й відмінного у слов'янських мовних явищах, розуміння історичної наступності важливих змін у мовних системах споріднених мов. Як компаративіст він розумів, що доведення до молодих філологів великого фактажу слов'янських мов у зіставному і ретроспективному аспектах сприятиме виробленню у них бачення мови, навіть узятій у її сучасному синхронному вимірі, у широкій історичній перспективі і у цей спосіб допоможе належним чином формувати у них теоретико-методологічні засади наукового вивчення і викладання мов.

У кількох наших попередніх розвідках і виступах ми аналізували значення досліджень Л. А. Булаховського з порівняльно-історичної лексикології та етимології для сучасних студій у цій царині, а також для викладання відповідних дисциплін [див., напр.: 3; 4; 5]. У нинішній статті ми зосередимо увагу на „Акцентологічному коментарі до польської мови” і намагатимемося показати цінність цієї розвідки для вивчення польської мови у вищі. Зазначена праця Леоніда Арсенійовича являє собою монографію, присвячену проблемам історії польського наголосу, серед іншого, питанню про те, який вплив справили акцентуаційні особливості мови на її розвиток, на формування її фонетики і морфології. У даному жанрі „Коментар...”

Булаховського був і досі залишається хіба що єдиною спробою цілісного синтезуючого дослідження, про яке можна з усією впевненістю сказати, що воно завершує побудову класичної акцентології польської мови. Учений систематизував і творчо опрацював доробок Я. Бодуена де Куртене, Я. Лося, Я. Розвадовського, К. Нітша, Т. Лера-Сплавінського та деяких інших учених із Польщі та з-поза її меж.

Шукаючи відповіді на питання про те, в чому ж полягає значення цієї праці для викладання польської мови як іноземної на спеціальному відділенні філологічних факультетів вишів, слід одразу ж підкреслити два моменти. По-перше, монографія Булаховського може використовуватися на різних етапах вивчення мови. Інакше кажучи, її матеріали варто залучати до лінгводидактичного процесу не лише на просунутому етапі, при читанні курсів із історичної граматики, історії літературної польської мови чи порівняльно-історичної граматики слов'янських мов; поряд із цим, відомості, які наводить автор у своїй книзі, можна, ба навіть треба застосовувати і вже на самому початку, на практичних заняттях, у ході оволодіння студентами азів польської фонетики та правопису.

Не менш істотним складником значення праці академіка Булаховського для вишівської лінгвополоністики є те, що ті спостереження і висновки, які вона містить, – усе це може з успіхом використовуватися не лише у тих випадках, коли йдеться саме про наголошення, а й у низці інших, там, де акцентуаційний чинник є необхідним для витлумачення й розуміння фактів та явищ, належних до інших мовних рівнів і підсистем.

Слід пригадати, що у складі кожної мови – і польська мова не становить тут винятку – спостерігаються такі факти та явища, які ніби випадають із сучасної системи цієї мови, є в ній нерегулярними і навіть аномальними, а якщо їм і притаманна певна регулярність, то все одно характер і сутність таких явищ залишаються з точки зору суто синхронного стану мови нез'ясовними. Для того, щоб зрозуміти причини виникнення цих фактів і явищ та закономірності, які стоять за ними, слід звертатися до історії відповідної мови і розглядати їх у плані діахронії, у процесі їхнього історичного становлення, у контексті їхньої взаємодії з іншими мовними одиницями та рівнями. Коріння подібних випадків у сучасній мові може сягати дуже глибоко, ведучи аж у прамову того чи іншого хронологічного ступеня, і через це для їх витлумачення доводиться виходити за межі даної мови і залучати відомості інших споріднених мов, використовуючи при цьому порівняльно-історичний метод і підпорядковані йому методики й процедури мовознавчого дослідження. Надаючи відповідний коментар до мовного фактажу вже на початкових етапах навчання, ми формуємо у студентів навички відповідного сприйняття і бачення цього фактажу, навички, які потім буде розвинуто і закріплено в ході вивчення теоретичних дисциплін.

Спираючись на „Коментар...”, викладач має звернути увагу студентів на те, що витоки польського наголосу лежать не лише в межах польсько-кашубської (лехітської) спільноти, а глибше – у спільноті спільнослов'янській, і шукати їх слід на тлі інших слов'янських мов і в зіставленні з цими останніми.

Не треба одразу вдаватися при цьому до складних формальних та акцентуаційно-інтонаційних реконструкцій, адже до їх сприйняття студенти ще не готові. Але зрозуміло і доступно накреслити схему динаміки закріплення у польській мові наголосу на передостанньому складі, безумовно, варто, так само, як і необхідно пояснити, серед іншого, також і те (як це робить Л. А. Булаховський), що наявність у польській мові досить довгого списку винятків (серед яких слова з наголосом на третьому складі від кінця, який найчастіше є водночас наголосом на ініціальному складі) теж є одним зі свідчень колишнього рухомого різномісного наголошення, наприклад, з одного боку, *budowa, siostra, zapalka, student*, але, з іншого боку, *ogolem, okolica, siedemset, ilekroc, opera, Rzeczpospolita* тощо. Студентові варто навіть занотувати відповідний вислів Леоніда Арсенійовича про те, що „зіставлення польської мови з іншими слов'янськими, особливо з такими, як східнослов'янські (російська, українська, білоруська) і сербська зі словенською, і, зокрема, з діалектами найближчого родича польської мови – мови кашубської (поморської) – не залишає місця для сумніву, що нинішня закріпленість у польській мові наголосу за передостаннім складом слова не є вихідною особливістю, особливістю вже глибокої давнини цієї мови, а виникла у ній як результат історичної еволюції з первісно різномісної системи наголосу. Пам'ятки польської мови не дають жодних або майже жодних вказівок на те, що справа з наголосом була будь-коли іншою, ніж зараз. Через те єдиним засобом пояснити причини (умови) виникнення польського наголосу у його нинішньому вигляді є звернення до свідчень інших слов'янських мов і належним чином проведений їх порівняльно-історичний аналіз” [1, с. 7]. Так, у „Коментарі...” натрапляємо на ґрунтовний матеріал, який має безпосереднє значення для підготовки навчальної теми „Правопис *o – u* і чергування *o/ó* в польській мові”. Ця тема є однією з основоположних у польській орфографії, і її студенти-полоністи вивчають на першому курсі. У подальшому до цієї проблематики, але вже у ширшому, теоретичному контексті, повертаються у рамках навчального курсу „Історія польської мови” (у частині „Історична граматика”). Додамо, що ця ж тема є однією з найскладніших і для польських школярів; пор., приміром, зображення відповідних типових учнівських помилок у гуморесці Є. Вітліна „Pierwszy list z kolonii”: „Kochani mamósió i tatósió! ... Tó na kolonji ... szókamy róna... Słóhamy ptakuw ktуре frówają lób skaczom... Wieczur jest hłodny...” [6, с. 47].

Відповідні питання Л. А. Булаховський розглядає у розділі „Фонетичні явища” (підрозділ „Чергування голосних у позиціях перед дзвінками приголосними, які закривають склад”) [1, с. 12–19]. Явище, про котре йтиметься, автор окреслює як найважливіше серед тих перетворень якісно-кількісного характеру, що він їх розглядає у відповідному фрагменті своєї праці. Його сутність полягає в подовженні голосних і набутті ними певних якісних особливостей у межах складу перед кінцевим дзвінком приголосним після випадіння колишніх редукованих голосних (**ь, ь**). Унаслідок зазначеного явища у польській мові спостерігається регулярне чергування: **o** у відкритому складі чергується з **u** (графічно *ó*) у складі, який закінчується на одну зі

дзвінких за походженням приголосних, а саме *ł* (*l*), *r* (*rz*), *j*, *w*, *b*, *d* (*dź*), *g*, *z*, *ż*, пор., наприклад, форми родового та називного відмінку іменників (*bolu* – *ból*, *wozu* – *wóz*, *oporu* – *opór*, *pokoju* – *pokój*, *ołowiu* – *ołów*, *bobu* – *bób* і под.), займенники (*owa*, але *ów*), ад'єктиви (*zdrowy* – *zdrów*, *wesoły* – *wesół*, *gotowy* – *gotów*), суфіксальні деривати типу *krowa* > *krówka* тощо.

Факти пам'яток, наприклад, матеріали з друкованих видань кінця XVI ст., за свідченням польських мовознавців (про що згадує Л. А. Булаховський), істотним чином збігаються з тими, що виявляє польська літературна мова. Учений згадує ще про одне важливе явище регіонального характеру, релевантне для викладання курсу польської діалектології, а саме перехід **o** > **u** (графічно *ó*) також і перед носовими приголосними, наприклад, *pómsty*, *pómnim*, *wspómnisz*, *góńca* (*goniec*), *kóńca* (*koniec*) і т. д. Неабияку навчально-методичну вагу мають також наведені Булаховським випадки відсутності очікуваного *ó* у формах називного-знахідного відмінка однини низки назв живих істот. Ідеться, зокрема, про орнітоніми *dzięciół* „дятел” і *kwiczół* „дрізд звичайний”, хоча у назві того ж тематичного розряду *sokół* „сокіл” **o** дало рефлекс **u** (*ó*). Подібні невідповідності демонструють, крім того, лексеми *koziół*, *osiół*, які походять з більш ранніх *koziel*, *osiel* і в яких у непрямих відмінках спостерігається чергування **o** з нулем звука. Іменник *żywiół* „елемент (заст.), тварина” та деякі інші не виявляють переходу *o* > *ó*, оскільки їхній суфіксальний елемент *-ół* виводиться з давнього *-yl-*, тобто умови для названого чергування тут відсутні. Учений згадує також, як ілюстрації, іменники *węgorz*, *chochoł* „чуб” (*chochól* „кінець снопа, букет”), *warchoł* „суперечка; забіяка”, *topol*, *jawor* (див. [1, с. 13]); крім того, він постійно виходить за межі польського фактажу, знаходячи відповідники у чеському та / або сербському матеріалі. У подальшому ним розглядаються і коментуються форми низки іменників жіночого роду з елементом *-ół-* у складі суфікса *-ółka*: *grzechółka* „домашня ластівка”, *gżegżółka* „зозуля”, *wartółka* „частина веретена”, *tobółka* „сакви”. У словах *owca*, *orka* перехід *o* > *ó* відсутній, натомість формі вже наведеного займенника *ów* цей перехід властивий, оскільки його викликала новоакутова інтонація, яку підтверджує словенська паралель (*ów*). Не виявляє подовженого **o** (*ó*) також іменник *głównia* „головня, тліюче поліно”, який, на думку Булаховського, втратив свій рефлекс довготи, швидше за все, під впливом новоакутової інтонації. У „Коментарі” викладач-полоніст натрапить також, приміром, на пояснення дієслівних форм типу *stój*, *nie bój się*, з одного боку, і *chodź*, *dojść*, з другого [1, с. 15]. Вишівському полоністові й славістові стануть у пригоді спостереження Леоніда Арсенійовича Булаховського щодо інших, крім *ó*, звужених голосних: ідеться про *ě* [i] ([*chlip*, *śnik*, *midź*], пор. *chleb*, *śnieg*, *miedz*) та **a**^o (наближене до [o]) як про важливі риси польського історичного вокалізму. Учений зазначає, що звужені (більш закриті) голосні виступають як відображення колишніх довгот. Зауважимо зі свого боку, що звужене **e** (*e* *pochyłone*) було розповсюдженим у польській мові упродовж досить тривалого часу, серед іншого, воно було притаманне мові найвидатніших польських романтиків XIX ст., які походили з територій польсько-білоруського та польсько-українського пограниччя: так, Адам Міцкевич римував *zima* і *niè ta*,

а Ю. Словацький – *wita i kobięta*. Звужене **а** (**а^o**) зникло з літературної мови ще в XVII ст., зберігаючись у деяких говорах. Процес звуження (подовження, *rochylenia*) голосних виявляється також і в рамках чергування *ę / a*. Булаховський наводить приклади цього чергування: *głębi – głąb, porębu – porąb, oblędu – obląd, ręka – rąk*. Крім того, вчений вдається до пояснення цікавих прикладів, таких, як *maqka* і *męka*, яким у російській мові відповідають омографи *мука* „борошно” і *мука* „страждання”. У першому з цих польських слів **ą** є результатом генези довгих **ę, a**, а у другому – відповідних коротких звуків. Ці кількісні відносини, як зазначає Булаховський, є фактом дуже давньої акцентологічної системи. Довготи та короткості і пов’язані з ними інтонації польська мова втратила ще до XVI ст., а кашубська зберігає ще й досі, унаслідок цього маючи, разом зі свідченнями інших слов’янських мов, непересічне значення для реконструкції певних явищ в історії польської мови.

„Коментар...” Л. А. Булаховського є неоціненним джерелом для викладання таких сюжетів із граматики польської мови (історичної і сучасної), як правила правопису *a, u* у родовому відмінку однини іменників чоловічого роду, творення місцевого відмінка однини іменників чоловічого та жіночого роду, утворення часових форм польського дієслова, форм наказового способу, особливості творення та відмінювання прикметників і займенників тощо.

Таким чином, у сто тридцяті роковини з дня народження класика української та світової славістики звернення до його спадщини, серед іншого, ще й у практиці викладання польської мови студентам вишів стає ще одним яскравим свідченням ваги наукового доробку Л. А. Булаховського, її актуальності й значущості його праць для нових поколінь філологів.

Список використаної літератури

1. Булаховський Л.А. Акцентологический комментарий к польскому языку. К.: КГУ, 1950. 82 с.
2. Лукінова Т. Б., Півторак Г. П. Славістичні студії // *Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України – 75: 1930 – 2005. Матеріали до історії*. К.: Довіра, 2005. С. 72–112.
3. Черниш Т. О. Л. А. Булаховський і компаративно-етимологічне вивчення тематичних груп лексики // *Мова і культура*. К., 2009. Вип. 11. Т. I. С. 375–378.
4. Черниш Т. О. Булаховський – семасіолог і лексиколог-компаративіст // *Компаративні дослідження слов’янських мов і літератур*. 2016. Вип. 29. С. 173–179.
5. Черниш Т. О. Л. А. Булаховський і О. С. Мельничук: спадкоємність і новаторство // *Компаративні дослідження слов’янських мов і літератур*. К., 2017. Вип. 32. С. 145–151.
6. Wittlin J. *Vademecum dla tych, którzy pierwszy raz*. Warszawa: Iskry, 1972. 218 s.

References

1. Bulahovskij L.A. Akcentologicheskij kommentarij k polskomu jazyku. K.: KGU, 1950. 82 p.
2. Lukinova T. B., Pivtorak G. P. Slavistychni studiyi // Instytut movoznavstva im. O. O. Potebni NAN Ukrayiny – 75: 1930 – 2005. Materialy do istoriyi. K.: Dovira, 2005. pp. 72–112.
3. Chernysh T. O. L. A. Bulaxovskij i komparatyvno-etymologichne vyvchennya tematychnyx grup leksyky // Mova i kultura. K., 2009. Vyp. 11. T. I. pp. 375–378.
4. Chernysh T. O. Bulaxovskij – semasiolog i leksykolog-komparatyvist // Komparatyvni doslidzhennya slovyanskyx mov i literatur. 2016. Vyp. 29. pp. 173–179.
5. Chernysh T. O. L. A. Bulaxovskij i O. S. Melnychuk: spadkoyemnist i novatorstvo // Komparatyvni doslidzhennya slovyanskyx mov i literatur. K., 2017. Vyp. 32. pp. 145–151.
6. Wittlin J. Vademecum dla tych, którzy pierwszy raz. Warszawa: Iskry, 1972. 218 s.

T. O. Chernysh,

Doctor of Philological Sciences,
Professor at the Institute of Philology,
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Taras Shevchenko Blvd., Kyiv, 01601, Ukraine,
tel.: +38 (044) 239-33-73,
slavicstudies.kyiv@gmail.com

THE RELEVANCE OF L.A.BULAXOVSKIY'S „ACCENTOLOGICAL COMMENTARY TO POLISH” FOR TEACHING LINGUOPOLONISTICS AT HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Summary

The author shows how L. A. Bulaxovskiy's 1950 monograph „Accentological commentary to Polish” can be used at various stages of the study of that language at colleges in the light of the significance of data drawn from historical and comparative Slavic linguistics for the enhancement of linguodidactic processes.

Key words: the history of Polish, L. A. Bulaxovskiy, accentuation, orthography, alternation, constriction, intonation, comparative Slavic linguistics, comparative-historical method.

Надійшла до редакції 18.05.2018 р.